

СПЕЦИФІКА МОРФОНОЛОГІЧНИХ ЯВИЩ У ПРОЦЕСІ ЛЕКСИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті проаналізовано поняття морфонеми в лінгвістичних дослідженнях ХХ ст. та подано її розгорнуту дефініцію, розглянуто основні особливості морфонологічних явищ, що супроводжують процес лексичної деривації, описано типові для української мови морфонологічні процеси — альтернацію, інтерфіксацію, інтерференцію, усічення, зміну акцентуації; визначено відмінності між альтернацією та інтерфіксацією, інтерференцією морфем і гаплогією; доведено, що словотвірне переміщення наголосу не є однаковим для тотожних словотвірних типів, крім того, словотвірна рухомість наголосу далеко не завжди збігається зі словозмінною (формотвірною) рухомістю.

Ключові слова: морфонема, морфонологія, альтернація, інтерфіксація, інтерференція, усічення, зміна акцентуації.

У процесі творення слів морфемна структура слова зазнає певних модифікацій (передусім змінюється фонологічна структура морфем). Наприклад, при творенні інфінітива від субстантивної основи *друг-Ø* кореневий морф похідного дієслова зазнає змін: *друг-Ø* → *друзь-и-ти*. Цією зміною є альтернація приголосних фонем /г/ : /ж/ на морфемному шві, зумовлена результатами першої палаталізації, що відбулася в середньопраслов'янський період. Подібні зміни відбуваються і при формотворенні. Наприклад, форма дав. одн. іменника *річка* теж зазнає модифікацій (альтернацій) приголосних /к/ : /ц/: *річка* — *річці*; причиною цієї модифікації стала друга палаталізація задньоязыкових. Альтернація фонем при словотворенні та формотворенні є досить поширеним у сучасній українській мові явищем. Подібні процеси (і насамперед альтернації фонем на морфемному шві) вивчає морфонологія.

Мета статті — дослідити морфонологічні процеси при словотворенні, характерні для сучасної української мови, виявити їхні особливості та з'ясувати відмінності, що існують між ними.

Учення про морфонологію започатковано в ХІХ ст. у працях І. О. Бодуена де Куртене, а її всебічне обґрунтування здійснене представником Празького лінгвістичного гуртка М. С. Трубецьким, хоч деякі морфонологічні явища були описані ще в давньоіндійських граматиках (Паніні), тибетській граматичній традиції, у компаративних дослідженнях системи аблаута (Я. Грімм), працях молодограматиків, О. Х. Востокова, Ф. де Соссюра та ін.¹

Отже, основною одиницею морфонології є морфонема. Цей термін утворено внаслідок гаплогії (морф + фонема → морфонема → морфонема), до наукового обігу його вперше було введено «польським лінгвістом Г. Улашиним у

¹ Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. — Полтава, 2009. — С. 479.

1927 р. у значенні фонем в семасіолого-морфологічній функції і майже одночасно з М. С. Трубецьким, який убачав у морфонемі морфемну проекцію фонемного чергування»². Зазначимо, що термін «морфонема» тривалий час у радянському мовознавстві не визнавали, «поняття ... після його появи зустрілося як фікція, за якою не стоїть жодна мовна реальність, і більшість мовознавців його не прийняла...»³. І лише в 70–80-х рр. ХХ ст. (майже через п'ятдесят років) з'являються перші праці, присвячені морфології російської мови (В. Г. Чурганової «Очерк русской морфологии», 1973; Н. Є. Львіної «Морфология русского глагола в современном русском языке», 1980; В. Б. Касевича «Морфология», 1986 та ін.).

У науковій літературі досі немає однозначного погляду на морфонему. Так, у різних джерелах морфонема — це:

1. Одиниця, яка відбиває єдність сильних і слабких фонем певного класу, що розглядається як елемент компонента реальної морфемі (морфа)⁴.

2. Дві або більше фонем, які чергуються в аломорфах тієї самої морфемі відповідно до морфологічної структури мови⁵.

3. Елементарна одиниця морфології, граничний елемент означального морфемі⁶.

4. Ряд зумовлених акомодациєю морфологічних явищ у мотивувальних словах і дериваторах, що формується в певній словотвірній позиції⁷.

5. Ряд фонем, що змінюють одна одну в межах однієї і тієї самої морфемі та представлені в її аломорфах⁸.

6. Ряд фонем однієї морфемі, що зумовлені положенням морфа в певній граматичній позиції. Напр.: <к/ч/ц'> (рука — ручний — руці)⁹.

7. Ряд фонем, що чергуються в морфах однієї морфемі¹⁰.

Із зазначеного вище випливає, що морфонема — це елементарна одиниця морфологічного субривня мови, що перебуває на межі фонологічного і морфемного ярусів, яка виявляється в похідних словах або формах одного й того самого слова як аломорф, зумовлена еволюційними процесами у фонологічній та морфологічній системах мови, тобто є результатом давніх фонетичних процесів, що в сучасній мові закріплені як альтернації голосних і приголосних фонем.

На межі твірної основи та словотворчого афікса можливі не всі сполучення фонем. Досить часто приєднання словотворчих афіксів до твірної основи викликає різноманітні морфологічні перетворення: 1) альтернацію (чергування) фонем; 2) інтерфіксацію, або появу звукової прокладки (інтерфікса); 3) інтерференцію морфем (дифузію, накладання, аплікацію); 4) усічення (елізію) твірної основи; 5) зміну акцентуації (переміщення наголосу) в похідному слові по-

² Там же.

³ Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика : В 5 т. / За заг. ред. акад. І. К. Білодіда.— К., 1969.— Т. 1.— С. 266.

⁴ Чурганова В. Г. Очерк русской морфологии.— М., 1973.— С. 35.

⁵ Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів.— К., 1985.— С. 141.

⁶ Языкознание : Большой энциклопед. словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева.— М., 1998.— С. 315.

⁷ Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова : Морфеміка. Словотвір. Морфологія.— К., 1999.— С. 171.

⁸ Українська мова : Енциклопедія / Ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін.— К., 2000.— С. 378.

⁹ Вакарюк Л. О., Панцьо С. Є. Український словотвір у термінах : Словник-довідник.— Тернопіль, 2007.— С. 94.

¹⁰ Селіванова О. О. Зазнач. праця.— С. 479.

рівняно з твірним. Унаслідок цього відбувається взаємоприспосовування твірної основи і дериваційного засобу.

Морфологічні явища при словотворенні мають такі основні особливості: 1) не порушують смислових відношень між твірним та похідним словами; 2) використовуються не в усіх похідних словах; 3) переміщення наголосу в межах словотвірної пари в процесі словотворення однаково стосується як дериватології, так і морфології; 4) найчастіше альтернативі виникають на шві кореневої та суфіксальної морфем, причому перша здебільшого закінчується на приголосний (корінь твірного слова є закритим); 5) унаслідок згаданих вище процесів змінюється фонемний склад слова; 6) усі морфологічні явища поділяються на продуктивні й непродуктивні залежно від частотності їхньої реалізації в мові; 7) один морфологічний процес може бути використаний незалежно від іншого або в комбінації з іншим; 8) жодне морфологічне явище не використовується без словотворчого форманта (афікса).

1. Альтернатива. При творенні слів на межі твірної основи та словотворчого форманта (найчастіше — суфікса) відбуваються позиційні зміни як приголосних, так і голосних фонем (найчастіше — у кореневій морфемі), зумовлені давніми фонетичними процесами, як-от: перехідними палаталізаціями задньоязикових, змінами приголосних у сполученні з постконсонантним *j, давніми якісно-кількісними чергуваннями голосних (переважно в дієслівних коренях), змінами, зумовленими занепадом і вокалізацією редукованих, тощо, напр.: *сваха* → *свашин* /х:ш/ (результат першої палаталізації), *ходить* → *виходжений* /д:дж/ (результат асиміляційних процесів сполучення проривного *d з постконсонантним *j), *сухий* → *сохнути* /о:у/ (результат давнього якісного чергування *oц // *u), *кров* — *кривавий* /о:и/ (результат вокалізації редукованого в сильній і його занепад у слабкій позиції) та ін.

Альтернатива, або чергування, — це парадигматичне відношення між однорідними одиницями мови (одиницями одного рівня), здатними замінити одна одну в складі більших одиниць, що зазвичай відбувається за певних синтагматичних і/або парадигматичних умов¹¹. Альтернативі властиві насамперед одиницям фонетико-фонологічного рівня мови — звукам і фонемам.

Приголосні фонемі, що стоять наприкінці твірної основи, пристосовуються до початкових фонем словотворчих афіксів. Для українського словотворення найхарактернішими є чергування на межі морфем, а саме кореня й суфікса. Як слушно зазначає О. А. Земська, «ці чергування поширюються на приголосні фонемі і мають регресивний напрямок, інакше кажучи, наступний морф (суфіксальний) викликає зміну в попередньому (основному)»¹². Чергування фонем відбувається не тільки на межі морфем, а й усередині кореня, і в цьому випадку воно зумовлене фонемною будовою сусідніх морфем та є результатом їхнього взаємоприспосовування.

2. Інтерфіксація полягає в тому, що між двома морфемами в процесі словотворення з'являється звукова прокладка, яка позбавлена будь-якого елементарного значення (є асемантемою). Вона унеможливує небажані фонемні сполучення, які суперечать законам морфології або є невластивими морфемній структурі слова в сучасній українській мові. Такі звукові прокладки можуть з'являтися в слові за аналогією, вони в ньому виконують суто єднальну функ-

¹¹ Языкознание.— С. 580.

¹² Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование : Учеб. пособие.— М., 1973.— С. 82–83.

цію, напр.: *шосе* + *-н-* → *шосе-й-н-ий*; *Африк-а* + *-ськ-* → *африк-ан-ськ-ий*; *Ялт-а* + *-ець¹* → *ялт-ин-ець*.

Інтерфіксація не є способом словотворення, це лише один з морфологічних процесів, аналогічних за функцією чергуванню.

У мовознавстві побутує погляд, що подібні прокладки входять до структури суфікса, таким чином ускладнюючи його (так звані складні суфікси), проте їх не можна вважати ані різновидом суфікса, ані власне суфіксом, оскільки ці звукові прокладки позбавлені однієї найважливішої ознаки морфеми: вони не виражають, на відміну від суфіксів, елемента чи то лексичного (дериваційного), чи то граматичного значення. Функція інтерфікса суто конститутивна (будівельна), тоді як суфікси та інші афікси мають певне семантичне навантаження. О. А. Земська з цього приводу зазначає: «Ставлячи інтерфікси в один ряд із суфіксальними або префіксальними морфемами, ми руйнуємо визначення морфеми як найменшого значущого елемента у складі слова. Зарахування інтерфіксів до числа морфем привело б до того, що терміном “морфема” стали б називатися явища функціонально різні: семантичні частини слова й асемантичні прокладки»¹³.

Асемантичність інтерфікса в структурі слова доводиться наявністю тождних за значенням похідних утворень як з інтерфіксами, так і без них, пор.: *шосе-* + *-н-* → *шосе-й-н-ий* і *брат-Ø* + *-н-* → *брат-н-ий*; *Африк-а* + *-ськ-* → *африк-ан-ськ-ий* і *Тул-а* + *-ськ-* > *туль-ськ-ий*; *Ялт-а* + *-ець¹* → *ялт-ин-ець* і *Харків-Ø* + *-ець¹* → *харків-ець*.

Між альтернацією та інтерфіксацією як морфологічними явищами є суттєві відмінності, які виявляються в тому, що:

1. Альтернація фонем — явище регулярне; інтерфіксація, як правило, нерегулярне.

2. Альтернації фонем передбачувані й відбуваються в чітко визначених позиціях; інтерфіксація не є строго обов'язковою та неминучою.

3. При інтерфіксації іноді допускається варіювання звукових прокладок (наприклад, інтерфікси *-ан-* та *-ин-* при творенні похідних від географічних назв), а при альтернації це неможливо.

4. Інтерфіксація звичайно відбувається за аналогією (пор.: *Чилі* → *чилі-н-ізм* та *Аргентин-а* → *аргентин-ізм*; у першому похідному *-н-* — це інтерфікс, ужитий за аналогією до другого похідного слова, де *-н-* — частина кореня), тоді як чергування відбуваються за правилами (або альтернативними моделями).

3. Інтерференція, або накладання, — це морфологічний процес при словотворенні, суть якого полягає в тому, що в складі похідного слова відбувається поєднання тождних кінцевих фонем морфеми твірного слова й початкових фонем морфеми похідного слова, інакше кажучи, коли твірна основа й словотворчий формант, що приєднується до неї, мають однаковий звуковий склад, напр.: *Смоленськ* + *-ськ-* → *смолен(ськ)ський* → *смолен-ськ-ий* (на суфікс *-ськ-* твірної основи накладається словотворчий формант (суфікс) *-ськ-* у похідному слові); *таксі* + *-ист-* → *такс(і)ист* → *такс-ист* (на кінцевий голосний *-і-* твірної основи накладається суфікс *-ист-* похідного слова). У науковій літературі, присвяченій проблемам дериватології, трапляються й інші назви, як-от: дифузія, аплікація.

Інтерференція морфем відбувається при творенні всіх повнозначних частин мови — іменників, прикметників, дієслів, прислівників, напр.: *вишн-я* + *-няк-* → *виш(н)няк* → *виш-няк* (пор.: *лоз-а* + *-няк-* → *лоз-няк*); *Донецьк* + *-цьк-* → *до-*

¹³ Земская Е. А. Словообразование // Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой. — М., 1981. — С. 175.

не(цьк)цький → донецький (пор.: козак + -цьк- → козацьк-ий); грузн-ий + -ну- → груз(н)нути → грузнути (пор.: сух-ий + -ну- → сохнути) тощо.

Інтерференція морфем — це особливий різновид гаплогогії (тобто зникнення одного з двох однакових складів, які розташовані поряд у слові). О. А. Земська зазначає: «Словотвірна гаплогогія розглядається мовознавцями як один з видів пристосування морфів на межі морфем. Доцільність уведення спеціального терміна для називання цього явища зумовлена тим, що гаплогогію прийнято розглядати як явище фонетичне. Накладання морфів — явище морфонологічне, що реалізується за певних морфонологічних умов — на морфемному шві. Крім того, накладання морфів може стосуватися не лише складів»¹⁴.

4. Усічення. При творенні слів на межі твірної основи і словотворчого форманта виникають фонемні сполучення, що не властиві українській мові або тому чи іншому словотвірному типові і не відповідають нормам дистрибуції фонем на морфемних швах. Унаслідок цього кінець твірної основи усікається, тобто зникає одна якась фонема (голосна чи приголосна) або різноманітні фонемні сполучення.

Усічення, або елізія, — це морфонологічний процес, що відбувається при словотворенні, унаслідок якого твірна основа не повністю репрезентується в похідному слові, а постає в скороченому вигляді, тобто складається з меншої кількості фонем. Як правило, найчастіше це відбувається при афіксації, напр.: *актуальн-ий* → *актуал'-ізува-ти* (замість *актуал(ьн)ізувати*), *піаніно* → *піаніст* (замість *піан(іно)іст*). Усічення спостерігається також у процесі творення складних слів, і воно зазвичай наявне в першій твірній основі, напр.: *англійськ-ий* + *українськ-ий* → *англо-українськ-ий* (замість *англ(ійськ)о-українськ-ий*).

Усічення як морфонологічний процес спостерігається при творенні похідних слів:

1. Від субстантивних основ:

а) усікається кінцевий голосний основ невідмінюваних іменників: *кенгуру* + *-ен-* → *кенгур-ен-я*, *резюме* + *-ува-* → *резюме-ува-ти*;

б) усікається кінцевий суфікс або субморф відмінюваного слова: *качк-а* + *-ен-* → *кач-ен-я*, *вulgарн-ий* + *-изм-* > *вulgар-изм*;

2. Від ад'єктивних основ усікається, як правило, кінцевий суфікс: *солодк-ий* + *-ощ-* > *солод-ощ-і*, *зарубіжна література* + *-к-* > *зарубіж-к-а*.

3. Від дієслів усікається суфікс (тематичний голосний) дієслівної основи: *чаклува-ти* + *-ун-* → *чакл-ун*; *стриба-ти* + *-ун-* → *стриб-ун* та ін.

5. Зміна акцентуації. У сучасній українській мові наголос у синтагматичному плані характеризується нефіксованістю, тобто він може стояти в різних місцях, бути на будь-якому складі й на будь-якій морфемі. «У парадигматичному плані, — зазначає В. М. Винницький, — основна функція наголосу полягає в тім, що він виступає засобом упорядкування парадигми слова і, з іншого боку, — засобом протиставлення, розрізнення граматичних класів слів»¹⁵. З цього випливає, що наголос може бути рухомим і нерухомим у межах словозмінної парадигми. Проте це твердження можна застосувати і в дериваційному плані: наголос у процесі словотворчого акту може переміщуватися з однієї морфемі на іншу (рухомий наголос) або залишатися на тій самій морфемі (нерухомий наголос). Як морфонологічне явище, нас цікавить саме рухомий наголос, тобто такий, що змінює своє положення в слові у процесі словотворення, переміщуючись з однієї морфемі на іншу.

¹⁴ Земская Е. А. Словообразование.— С. 183–184.

¹⁵ Винницький В. М. Українська акцентна система: становлення, розвиток.— Л., 2002.— С. 24.

У морфологічному плані рухомість / нерухомість наголосу властива всім повнозначним словам, що мають систему словозміни, і, навпаки, не властива тим словам, що її не мають, а саме: прислівники, дієприслівники, невідмінювані імена. У дериваційному плані рухомістю / нерухомістю наголосу характеризуються похідні повнозначні слова, тоді як у непохідних така характеристика відсутня, оскільки в сучасній мові вони не мають словотвірної бази. Рухомість / нерухомість наголосу для похідного слова можна визначити в межах словотвірної пари, а також у межах інших, більших за словотвірну пару, одиницях дериватології — словотвірного ланцюжка, словотвірної парадигми, словотвірного гнізда.

При цьому не варто ототожнювати морфологічну й словозмінну рухомість наголосу похідних повнозначних слів. Так, при аналізі акцентуації відад'єктивного іменника *молодість* виявиться, що наголос у межах словозмінної парадигми є нерухомим — кореневим (*мблодість, мблодості, мблодості, мблодість, мблодістю, (на) мблодості, мблодосте*), тоді як у межах словотвірної пари він рухомий — флексійно-кореневий (*мблодість* ← *молодій*). Проте не є винятком збіг парадигматичної нерухомості наголосу в похідних словах, наприклад, іменник *читання* характеризується нерухомою суфіксальною акцентуацією як у межах словозмінної парадигми (*читання, читання, читання, читання, читанням, (на) читання; читання, читання, читання, читання, читаннями, (на) читаннях*), так і в межах словотвірної пари (*читання* ← *читати*).

Зміна акцентуації — це морфологічний процес, що полягає в зміні місця наголосу в процесі словотворення, його переміщення з однієї морфеми твірного слова на іншу морфему похідного слова (напр.: *добрий* → *доброта, чистий* → *чистота* (R → F)¹⁶; *молодій* → *мблодість, старій* → *старість* (F → R); *слухати* → *слухач, діяти* → *діяч* (R → S); *переказувати* → *переказ, переписувати* → *переспів* (R → P); *новий* → *заново, молодій* → *замолоду* (F → P) та багато інших). Зміна акцентуації може виступати як самостійним засобом, що супроводжує акт словотворення, так і допоміжним, який поєднується з іншим морфологічним засобом (альтернацією, інтерфіксацією, інтерференцією, усиченням), напр.: *квітка* → *крижаній* (/г:ж/ + R → F: альтернація + зміна акцентуації), *Америка* → *американський* (-ан- + R → I: інтерфіксація + зміна акцентуації), *вишня* → *вишняк* (-н- ≈ -няк- + R → S: інтерференція + зміна акцентуації), *земля* → *підземний* (зем(л) + F → R: усичення + зміна акцентуації). Зміна акцентуації як морфологічний процес властива всім повнозначним частинам мови — іменникам, прикметникам, дієсловом, прислівникам.

Таким чином, здатність українського наголосу до рухомості дає підстави використовувати його як словотвірний засіб. У зв'язку з цим не можна повністю погодитися з думкою О. М. Тихонова, що «наголос не є самостійним словотвірним засобом. Він зазвичай виступає лише як один з компонентів форманта, входить до формальної характеристики словотвірного типу»¹⁷. У більшості випадків так і є, але наголос може виступати як самостійний формант, становлячи, таким чином, окремий різновид деривації (спосіб словотворення), напр.: *атлас* — *атлас, білізна* — *білизна, приклад* — *приклад* тощо¹⁸.

¹⁶ Р — префіксальний наголос, R — кореневий наголос, S — суфіксальний наголос, F — флексійний наголос, I — інтерфіксальний наголос.

¹⁷ Тихонов А. Н. Современный русский язык. Морфемика. Словообразование. Морфология. — М., 2002. — С. 103.

¹⁸ Винницький В. М. Про акцентуаційний спосіб словотворення // Мовознавство. — 2007. — № 3. — С. 12–22; Вакарюк Л. О., Панько С. Є. Знач. праця. — С. 22.

Однакове словотвірне переміщення наголосу спостерігається не в усіх утвореннях, що належать до одного словотвірного типу, воно може охоплювати лише частину похідних слів, інші похідні слова засвідчують іншу акцентно-дери-ваційну модель (належать до іншого акцентно-дери-ваційного типу), напр.: *добрый* → *доброта́*, *чистий* → *чистота́* (R → F), але *ще́дрий* → *щедрота́* (R → S) і *ні́мий* → *німота́* (F > S).

Отже, у сучасній українській мові процес лексичної деривації може супро-воджуватися різними морфологічними явищами — альтернаціями голосних і приголосних, інтерфіксацією, інтерференцією морфем, усиченням твірної осно-ви, зміною акцентуації. Ці явища характеризуються різним ступенем продук-тивності: одні з них — більш продуктивні (альтернації, зміна акцентуації), ін-ші — менш продуктивні. Крім того, акт деривації може супроводжуватися (чи не супроводжуватися зовсім) одним морфологічним явищем або кількома од-ночасно, при цьому всі вони мають певні особливості.

Між альтернацією та інтерфіксацією є значні відмінності, так само не є то-тожними поняття інтерференції морфем і фонетичної гаплогії. Зміна акцен-туації як морфологічне явище спостерігається як при словозміні, так і при словотворенні, при цьому одне й те саме похідне слово з погляду лексичної де-ривації і формотворення може бути по-різному схарактеризовано в плані його акцентуації. Ця розбіжність між нерухомим наголосом словоформ лексеми в ме-жах словозмінної парадигми і рухомим наголосом у межах словотвірної пари може пояснюватися різними чинниками, наприклад законом акцентної аналогії та вирівнюванням наголосу в межах слів, належних до одного словотвірного ти-пу, відтягуванням наголосу на «акцентно сильні» морфемі.

(Миколаїв)

S. S. PONOMARENKO

PECULIARITY OF MORPHOPHONOLOGICAL PHENOMENA IN LEXICAL DERIVATION IN UKRAINIAN

In this article the notion of morphophoneme in different linguistic studies of 20th century is analyzed. Its detailed definition is also presented here. The research also focuses on basic morphophonemic phenomena, which support the process of lexical derivation. Typical for the Ukrainian language morphophonological processes are described. Among them are alternation, interfixation, interference, elision, and accent change. Differences between alternation and interfixation, morpheme interference and haplology are presented. The paper confirms that the stress change during the derivation depends on derivative types. Besides, stress mobility in inflexion and derivation does not coincide.

Key words: morphophoneme, morphophonology, alternation, interfixation, interference, elision.